

SİBİRYA TÜRK DESTANLARINDA KAHRAMANIN YERALTI VE GÖKYÜZÜ DÜNYALARIYLA İLİŞKİLERİ ÜZERİNE BAZI TESPİTLER

**Some Determinations about the Relations of the Hero with the
Underground World and Sky World in Siberian Turkish Epics**

Doç. Dr. İbrahim DİLEK*

ÖZ

Türk destan envanteri içerisinde Sibiryada yaşayan Türk boylarına ait destanlar sayı, muhteva ve motifleri bakımından önemli bir yere sahiptirler. Ayrıca bu destanlar taşıdıkları mitolojik unsurlar bakımından da oldukça zengindir. Bu zenginlik içerisinde destan kahramanlarının yeraltı ve gökyüzü dünyalarıyla ilişkileri ve buralara yaptıkları yolculuklar önemli bir yer tutar. Kahramanın Erlik ve Ülgen ile ilişkileri Türk Şamanist inancının folklorla yansımaları açısından incelenmeye değer niteliktedir. Bu destanlarda bilhassa yeraltı dünyasına dair ayrıntılı tasvirler dikkat çeker. Bu tasvirler içinde en dikkat çekici olanları şüphesiz cehennem, cehennemde azap çekenler ve Erlik ile ilgili olanlardır. Bilhassa cehennemle ilgili tasvirlerde yer yüzünde yapılması yasaklanan davranışlar önemle vurgulanır. Destanların bu bölümlerinde esasında, destan anlatıcısı dinleyiciye dolaylı da olsa, ahlaki bazı tavsiyelerde bulunur. Gökyüzü ve yeraltı dünyasındaki varlıklarla temas kuran kahraman, çeşitli sonuçlara ulaşır; kahraman, yeraltına yaptığı yolculuklarından zaferle çıkar, haksız bir şekilde yeraltına kaçırılmış insanları kurtarır. Bu makalede; Sibiryada Türk destanlarında kahramanın yeraltı ve gökyüzü dünyalarıyla ilişkileriyle ilgili bazı tespitler tasnif edilerek değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler

Anahtar Kelimeler

Destan, kahraman, yeraltı, gökyüzü, Sibiryada, Ülgen, Erlik

ABSTRACT

Epics that belong to the Turkish tribes living in Siberia have an important place in terms of their number, content and motives among the Turkish epics. Moreover, these legends are highly rich in terms of the mythological elements that they carry. The relations of the heroes of the legends with underground world and the sky occupy an important place within this richness. The relations of the hero with Erlik and Ülgen deserve to be investigated as the reflections of the Turkish Shamanism over the folklore. Detailed descriptions of the underground world are especially recognized within these legends. The most distinguishing of these descriptions are the ones that are about the hell, those that suffer in hell and Erlik. The behaviors that are forbidden in earth are pointed out importantly in the descriptions that are especially about hell. The narrator gives suggestions to the listener by the legends even in an implied way. The hero that interacts with the identities of the underground world and the sky reaches to some conclusions. The hero receives a victory from the journey that he takes into the underground world and saves the people who are taken to the underground world in an unjust way. In this article; some determinations about the relations of the hero with underground world and the sky in Siberian Turkish legends are classified and evaluated.

Key Words

Epic, hero, underground, sky, Siberia, Ülgen, Erlik

Giriş

Türk destanlarında kahramanın eylemlerini belirleyen ana unsurların başında onun vasıfları ve destanın konusuyla birlikte anlatıldığı coğrafi ve kültürel ortam gelir. Destanın olay örgüsü içinde yaptığı yolculuklar sırasında yaşadığı maceralar, kahramanın eylemleri arasında en dikkat çekici olanlardır.

Dinleyicisi açısından da, kahramanın bu yolculuklarda yaşadığı olaylar destanın dinleyici açısından ilgi çekici bölümlerindedir. Bir amaç için bilinmeze doğru yola çıkan kahraman, yolculuğu sırasında şüphesiz birçok beklenmedik olay ve varlıkla karşılaşır. Diğer Türk destanlarıyla kıyaslandığında, Sibiryada Türklerinin destanlarında kahramanın

* Gazi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretim Üyesi, idilek@gazi.edu.tr

yeraltı ve gökyüzü ülkelerine daha sık yolculuk yaptığı görülür. Kahramanın vasıfları ne olursa olsun, bu yolculuklar amaçları ve sonuçları bakımından hemen bütün destanlarda benzer özellikler gösterir.

Destan kahramanının bilhassa yeraltına yaptığı yolculuklarda Şamanist dünya anlayışındaki yeraltı ve cehennem tasvirleri ön plana çıkar. Bu destanlarda, kahraman, yeraltının en karanlık, en korkunç ve en iğrenç mahlûklarına meydan okur, şartlarını bilmediği ve yabancı olduğu bir dünyada mücadeleye girerek onları yener. Bu yazıda, kahramanın gökyüzü ve yeraltı dünyalarıyla hangi sebeple temasa geçtiği, buralarda yaşadığı maceralar ve bu maceraların sonuçları üzerinde durulacaktır.

A. Sibirya Türk Destanlarında Gökyüzü ve Yeraltı Ülkelerinin Tasviri

Sibirya Türk destanlarında yeraltı kötülüğün, gökyüzü iyiliğin, yeryüzü ise insanoglunun şahsında iyilik ve kötülük arasındaki mücadelenin yapıldığı mekânlar olarak tasvir edilir. Bu destanlarda hem yeraltı hem de gökyüzü tanrıları ve varlıklarıyla ilgili tasvirlerde kişileştirme ön plana çıkar. Yeraltı ve gökyüzünde tanrıların insanoglu gibi evleri, aileleri, yıkları, otlakları vardır. Tanrı ve mekân tasvirlerinde yeraltı dünyasıyla ilgili olanlar gökyüzüne nazaran daha ayrıntılıdır. Sibirya Türk destanlarında gökyüzü ve yeraltı tanrılarının adlandırılmaları genel olarak şu şekildedir:

	Gökyüzü tanrıları	Yeraltı tanrıları
Altay	Ülgen, Ülgen biy, Üç Kurbustan, Ak Birkan	Erlık, Erlık biy, Bos Erlık, Bos Kaan, Aday Erlık
Tuva	Han-Hurbustu	Erlık, Erlık Lovuñ Haan
Hakas	Han Tengri, In-huday, Çayan-huday, Uluğ huday	İrlık, Çiti İrlık,

Şor	Ülgen, Üş Çayan, Tokuz Çayan	Erlık, Erlık Kan
Yakut/Saha	Ürüt Aar Toyon	Arsan/Arcan Duolay Oğonóor

Yukarıdaki tablodan da görüleceği üzere Sibirya Türk destanlarında gökyüzü ve yeraltı tanrıları belirli sıfatlarla tanımlanırlar. Bunlar arasında Ülgen için *kan, kaan, çayan, cayaçı, şayan, in;* Erlık içinse *Bos, Aday, Lovuñ, Çiti* gibi sıfatlar başta gelir. Sibirya'da yaşayan Türk topluluklarının bazı destanlarında kahraman, hem bu tanrılarla hem de tanrıların dünyalarıyla çeşitli nedenlerle irtibat halindedir.

Üç dünyanın ortak irtibat unsurlarından biri at bağlanan direktir. Altay ve Tuva destanlarında *çakı*, Hakas destanlarında *sarçın, teek* ya da *seçpe*, Yakut destanlarında da *sergey* olarak adlandırılan direk, kahramanın itibarını, zenginliğini ve gücünü temsil eder. Bu direğin, yeraltı, yeryüzü ve gökyüzü dünyalarıyla irtibatlı olduğuna da inanılır. Yeryüzünde destan kahramanının atını bağladığı direğin yerin altında kalan kısmına Erlık, gökyüzündeki kısmına da Ülgen atını bağlar. Bu yönüyle at bağlanan bu direkler Ülgen, Erlık ve destan kahramanının ortak mülkiyet unsurudur. Üç dünyayla da irtibatlı olan ve at bağlanan bu direkler destan kahramanının yeraltı ve gökyüzü dünyalarına yaptığı yolculukta vasıta ya da geçiş noktası olarak kullanılmaz. Şor destanlarından *Altın Sırık* (Ergun 2006: 229-302) destanında kahramanın otağı, yerin altmışıncı katından itibaren altı ayak üstünde yükselir ve üç iple göğün üçüncü katına bağlıdır. Otağın altın at direği ise yerin otuzuncu katından yeryüzüne ve göğe doğru yükselir. Otağın ve at direğinin her üç dünyayla irtibatlı olması, kahramanın da bu üç dünyayla kurduğu ilişkinin somut göstergesi olarak algılanabilir.

Sibirya Türklerinin destanlarında, kahraman gökyüzü ve yeraltına çeşitli

şekillerde ulaşır. Yeraltına iniş ve oradan çıkış, bütün destanlarda benzerlik gösterse de, gökyüzünden iniş ve oraya çıkış farklı yollarla gerçekleşir: *Altın Sırık* destanında kahraman gökyüzüne *Altın Dağ*'dan çıkar. Destanda adı geçen Altın Dağ, yeryüzü ile gökyüzünün irtibat noktasıdır. Kahramanlar gökyüzüne bu dağın üstüne çıkarak ulaşırlar. *Boktu Kiriş-Bora Şeeley* (Ergun-Aça 289-473) adlı Tuva destanında ise, kahramanın ablası göğün üçüncü katına, gökteki demir ışığı çekmesiyle ortaya çıkan *üç renkli ışık* vasıtasıyla ulaşır. Burada ışık, yerle gök arasında sabit bir nokta olarak durmaz. Onu ancak kahraman ortaya çıkarır.

Kahramanın her iki dünyaya yaptığı yolculuğu sırasında atı hep onunla birlikte dir. Fakat *Altay Buuçay* destanında olduğu gibi, kahramanın atı bazı durumlarda tek başına da gökyüzüne çıkabilir. Adı geçen destanda, Altay Buuçay'ın atı Kamçı Ceren, doğana dönüşerek Teñeri Kağan'ın gökyüzündeki yurduna çıkar (Dilek 2002: 225).

Sibirya Türk destanlarında gökyüzünden inme vasıtası ise tarama imkânı bulduğumuz Türkiye Türkçesine aktarılmış destanlar içinde yalnızca *Culuruyar Nurgun Bootur* (Ergis 62-359) destanında mevcuttur. Adı geçen destanda kahraman Nurgun Bootur, ağabeyi Mölsüt Böğö tarafından kara bir bulutla yeryüzüne indirilir. Bulutun içerisinde atı ve savaş aletleriyle birlikte kahramanın kız kardeşi Aytalı Kuo, bir at ve bir inek sürüsü de vardır. Destanda, gökyüzünden yeryüzüne inme zamanı, mesafenin uzaklığına rağmen bir göz açıp kapama süresi olarak anlatılır.

Yeraltına inme, Altay destanlarında sürekli açılıp kapandığı için *açularcabılar* adı verilen bir delikten geçerek gerçekleşir. *Alday-Buuçu* (Ergun-Aça 2004: 211-289) adlı Tuva destanında kahraman Kıza-Kara nehrinin kıyısından yeraltına iner. Hakas destanı *Huban Arıg*'da (Davletov 1-283) ise kahra-

man yeraltına, *Argalıh* adı verilen yeryüzü ile yeraltının birleşme noktasından girer. Yine Hakas destanlarından *Han Mirgen*'de (Davletov 3-285) kahraman yeraltına *tünük* (baca deliği) adı verilen delikten iner. Diğer bir Hakas destanı *Hara Hushun*'da (İlgin 19-211) kahraman yeraltına *çir izigi*'nden (yer eşiği) geçerek iner. *Modun Er Sogotoh* (Karateyev 76-378) ve *Culuruyar Nurgun Bootur* (Ergis 62-359) adlı Yakut destanlarında ise kahramanlar yeraltına, *timir culuo aartık/aattih* (demir kaygan geçit) ve *culurğa hara artık/aattih* (kaygan kara geçit) adı verilen geçitlerden inerler. Dolayısıyla Sibirya Türk destanlarında kahramanlar yeraltına, küçük bazı farklılıklara rağmen, hemen bütün destanlarda baca deliğine benzer dar bir delikten geçerek inmektedirler. Bu destanlarda geçitten geçerek yeraltına inen kahramanın, Erlik'in ya da Arsan Doulay'ın yeraltındaki yurduna ulaşmak için aşması gereken bazı engeller de vardır. Bu engeller destanlarda genel olarak; geçit vermeyen bataklıklar, dağlar, nehirler, ateş ve kan denizleri, kütükler ya da kıl geçitler, yağmur, fırtına ve rüzgârla birlikte insan, ejderha ya da hayvanlardan oluşan bekçiler, sınıyıcılar ve yargılayıcılarıdır. Kahraman, bu engelleri ya kendi gücüyle ya atının veya bilici yardımcılarının desteğiyle ya da Er-Samır destanında olduğu gibi saçıp, bez bağlayarak dua etmek gibi bazı Şamanist pratikleri yerine getirmek suretiyle aşar. Destanlarda müşterek bir özellik olan bu engeller, Altay destanlarından *Ölöştöy*'de şöyle sıralanır: Yeraltına açılan delikten inerek Erlik'e ulaşmaya çalışan Ölöştöy, loş otlaktaki beş bekçi gelini, yolda bekleyen beş eri, kara bataklığı, kurtlu denizi, dokuz kara gölü ve yabancılar için Erlik'in yurduna geçit vermeyen dokuz zirveli Kañay dağını aşarak Erlik'in yurduna ulaşır (Dilek 2007b: 182-184). Yine Altay destanlarından *Er-Samır*'da, yeraltına inen kahraman, burada Erlik'e ulaşmak için

onun koyduğu engelleri, bez bağlayarak, süt saçarak ve her engelin başında dua ederek aşar. Er-Samır'ın yeraltında karşılaştığı engeller; yol vermeyen kütükler, geçit vermeyen kara su ve kıldan yapılan geçittir (Dilek 2002: 33-112). Hakasların *Huban Arığ* destanında bu engeller sırasıyla: Yeryüzüyle göğün birleştiği yerde yanan ve göğe kadar yükselen ateş, sert fırtınalar, hızlı akan büyük bir nehir, yabancıyı geçirmeyen nöbetçi dokuz kara kız, şiddetli yağmur ve kasırga, yüce dağlar ve coşkun akan nehirler, yabancıya geçit vermeyen nöbetçi dokuz sarı delikanlı ve dokuz sarı kızdır. Her üç destanda da, dikkat çekici husus, yeraltına ulaşmak isteyen kahramanın, hem dağ ve nehir gibi bazı coğrafi engelleri, hem de bekçileri aşmak zorunda kalmasıdır. Hakas destanı *Han Mirgen*'de de kahraman yeraltına indiği zaman, önce ateşten bir dağ silsilesi üzerinde duran ve bu ateş ülkesinin efendisi olan *Ot Han* (Ateş Han) ile mücadele eder. *Hara Hushun* destanında ise yeraltına inen kahramana, yaşlı bir kadın karşılaştığı engelleri söyleyerek, onu önceden uyarır. Bu engeller sırasıyla: Yeraltını bekleyen kırk bahadır, ağzından kara alev çıkaran ala pars, kızıl tilki, ala tilki, kara tilki, peş peşe türkü söyleyerek gelen altmış ve yetmiş alp topluluğudur.

Sibirya Türk destanlarında yeraltı tasvirini aşamalı olarak üç noktada yoğunlaşır. Bunlar şunlardır:

1. Yeraltının, cehennem ve Erlik'in yaşadığı yurdun tasviri
2. Cehennemde azap çekenlerin tasviri
3. Erlik'in tasviri

Yeraltıyla ilgili yapılan tasvirler içinde en ilginç olanlarından biri, Hakas destanı *Huban Arığ*'da, kahramanın ölen köpeğinin ruhunu alarak yeryüzüne çıkarmak ve köpeğini yeniden diriltmek için ruhların toplandığı Ak Üzüt'e yaptığı yolculuktur. Huban Arığ'ın, Ak Üzüt'e ulaşması için önce Kara Üzüt, sonra da Sarı Üzüt'ü geçmesi gerekir. Destan-

da, yeryüzüyle Kara Üzüt'ün birleştiği yer *Arğalıh* olarak adlandırılmaktadır. Arğalıh'ın bulunduğu yerden, gökyüzüne doğru yükselen büyük bir ateş vardır. Yeryüzüyle yeraltı arasında âdeti bir perde görevi gören bu ateşin ötesine geçmek mümkün değildir. Burayı geçmeye çalışan atların kemiği çatal kayaya, erlerin kemiği ise eğri kayaya dönüşmektedir. Bu ateşin ötesinde yerin çamurunu gökyüzüne savuran sert rüzgâr ve kasırgayla birlikte fırtınalı bir deniz de yeraltına inişi ve oradan çıkışı engellemektedir (Davletov 88). Arğalıh'tan geçerek yeraltına inmeye çalışan kahramanın yolculuğu sırasında yaşayıp gördükleri şöyle anlatılır: Ak Üzüt'e tek yoldan gidilir, fakat dönüş yolu yoktur. Her yerde ağlama ve inlemeler duyulur. Ak Üzüt'e ulaşmadaki ilk engel Kara Üzüt'tür. Burada, yüzerek dokuz günde geçilemeyecek kadar hızlı akan bir nehir vardır. Huban Arığ, bu nehri şahine dönüşüp uçarak geçer. Diğer insanlar ise tahta sandallarla bu nehri geçmeye çalışırlar. Nehrin bitiminde dokuz kara kız nöbet beklemektedir. Onlar buraya kimin nasıl geldiğini bilirler, yanlışlık varsa yanlışlığı düzeltirler. Huban Arığ, kasırgaya dönüşerek bu dokuz kara kızın kaçmasını sağlar ve Sarı Üzüt'e ulaşır. Sarı Üzüt'ün yolunda şiddetli yağmur ve kasırga vardır. Burada ulu dağlar sıralanmakta ve büyük sular akmaktadır. Burada da nöbetçilik yapan dokuz sarı oğlanla dokuz sarı kız vardır. Huban Arığ, bu bekçiler uyuyunca Sarı Üzüt'ü de geçer. Ak Üzüt'e ulaşan Huban Arığ'ı burada dokuz oğlan ve dokuz kız karşılar. Onlar, Huban Arığ'ın buraya hileyle geçip geçmediğini anlamak için çayırılığa kül dökerek bir uçtan diğerine koşmasını isterler. Ayağının altından bir kül taneği bile kalkarsa buraya hileyle geldiği anlaşılacak ve öldürülecektir. Huban Arığ, başından kopardığı bir tutam saçı kendi yerine geçirir, kendisi ise bir ak çiçeğe dönüşür. Böylece dokuz oğlan ve kıza hiçbir şey hissettirmeden çayırılığ

koşarak geçer. Huban Arıĝ'ın hile yaptığını düşünen dokuz oĝlan ve kız, onu ikinci bir sınava tabi tutarlar. Bu yüzden onu bir kamışın üstüne oturturlar. Kamışta en küçük bir kırılma dahi Huban Arıĝ'ın buraya hileyle geldiğinin işareti sayılacaktır. Huban Arıĝ, yine başından bir tutam saç koparıp onu kendi şekline dönüştürerek kamışa oturtur. Kamışta hiçbir kırılma olmaz ve Huban Arıĝ'ın geçmesine izin verilir. Böylelikle Huban Arıĝ, ölenlerin ruhlarının arasına katılır. Ak Üzüt'te altın masanın arkasındaki altı zırhlı alp ve bakır masanın arkasındaki bakır zırhlı alplar insanları yargılamaktadırlar. Huban Arıĝ, burada yalnızca küçük yaşta ölen çocukların suçsuz, diğer insanların tamamının suçlu olduğunu görür. Suçlular çatal uçlu kamçılarla dövülmekte, suçu büyük olanların sırtında kayışlar kesilmekte, hayattayken hırsızlık yapanların elleri kesilmekte, daha büyük suçu olanlar ise içi reçine dolu kazanlarda yakılmaktadır. Burada yargı için sırada bekleyenler arasında köpeğini gören Huban Arıĝ, onu sırtına alıp Ak Üzüt, Sarı Üzüt ve Kara Üzüt'ü geçerek yeryüzüne çıkar (Davletov 80-84).

Huban Arıĝ destanında, Arĝalılı olarak adlandırılan yeraltına geçiş noktası, yine bir Hakas destanı olan *Ay Huucin*'de (Arıkoĝlu 374-729) *tünük* olarak adlandırılır. Bu destanda Han Mirgen'in ikiz doĝan erkek ve kız çocuklarını Erlik'in yardımcıları Kara Ninci ve Pora Ninci, kaçıracak yeraltına götürürler. Han Mirgen, çocuklarını kurtarmak için destanda *hara çirniñ tünügi* (kara yerin baca deliği) olarak adlandırılan yerden yeraltına iner. Tünük, oradan geçerek yeraltına inmeye çalışanları keserek öldürmektedir. Bu yönüyle *tünük*, Altay destanlarında *açılar-cabılar* adı verilen, yeraltına açılan deliğin ağzına benzer. Tünük'ten kazasız belazsız yeraltına inen Han Mirgen, burada halklarına zulmettikleri için onların beddualarını alan ve bu sebeple Tanrı tarafından la-

netlenerek, yeraltına gönderilmiş hanlar görür. Onlar, kendilerini kurtarmaları için yardım isteseler de, Han Mirgen, bu hanlara halklarının beddualarını aldıkları için yardım etmez. Yeraltını koruyan köpeği öldüren Han Mirgen, çocuklarını kurtarıp yeryüzüne çıkar. Çıkarken de Tünük'ün ağzını kılıcıyla genişletir (Arıkoĝlu 571-572).

Kahramanın yeraltına indiği geçit, diğer Sibirya Türk destanlarına nazaran Saha destanlarında biraz daha ayrıntılı tasvir edilir. *Modun Er Sogotoh* (Karatayev 76-378) destanında yeraltına inen geçit, dokuz turna kuşunun boğazının çekilip uzatılmış haline ya da altı yaşındaki erkek yılının damak boğumuna benzetilir. Destandaki tasvirine göre bu yol eğri ve korkunçtur. Yine Saha destanlarından *Culuruyar Nurgun Bootur* destanında ise *timir culuo aartık* veya *culurğa xara aartık* olarak adlandırılan geçit bir inegin boğazı kadar kaygan, bir köpeğin geçebileceği kadar dar tasvir edilir. Bu geçitten aşağıya doğru bakan Nurgun Bootur, burada yeraltının hakimi Arsan Doulay'ın ve ona bağlı 27 kabilenin¹ yeraltı dünyasını görür. Bu yeraltı dünyasında *Üç Nüken Üöden* (Üç dipsiz çukur), her şeyi içine çeken bir bataklık, etrafa pis kokular yayarak fokur fokur kaynayan bir ateş denizi², onun ötesinde ise sekiz zirveli bir dağ ve Kan Denizi vardır (Ergis 62-359). Bu destanda orta dünyaya açılan geçidin adı *siegi çağıl artık*³ olarak geçer. Destanın ilerleyen bölümlerinde, bu geçidin ancak bir köpeğin geçebileceği darlıkta olduğu anlatılır. Yolun bekçisi, Güney Sibirya Türk destanlarında köpek olduğu halde Modun Er Sogotoh destanında arslan, Culuruyar Nurgun Bootur destanında ejderha olarak karşımıza çıkar.

Hakasların *Huban Arıĝ* destanında görülen yeraltındaki ateş, Saha destanlarında da mevcuttur. Culuruyar Nurgun Bootur destanında kahraman, yeraltına inerken Ateş Denizi'yle karşılaşır. Bu denizin sahibi *Uot Uhuutaki*

Bootur'dur. Kahraman, bu ateş denizini ancak atı sayesinde geçer.

Tuva destanlarından *Alday Buuçu*'da (Ergun-Aça 2004: 211-289) destan kahramanı Han Buoday, iki bilici yardımcısıyla farkına varmadan yeraltına, Erlik-Lovuñ Haan'ın yurduna iner. Kahraman burada, ölmüş insanları bazı acayip hallerde görür. Biliciler bunları şöyle yorumlar: Dilinden çengelle asılanlar, hayattayken insanlara dil uzattığı için bu haledirler. Gözlerinden duvara çivilenmiş olanlar, hayattayken, insanlara kötü baktıkları için bu cezaya çarptırılmışlardır. Birbirine kayalar atan çiftler ise, dünyada kavga eden karı kocalardır. Bir göğsüyle çocuk, diğer göğsüyle yılan emziren kadın, dünyada hep kız çocuk doğurduğu için bu halde dir. Dokuz kat yastık üstüne yatırılmış, kendisine saygı gösterilen kadın ise, dünyada dokuz çocuk doğurduğu için bu itibarı görmektir. Benzer tasvirler, *Han Şiltig Attıg Han Hülük* (Ergun-Aça 2005: 153-225) adlı Tuva destanında da görülür. Bu destanda bir lamannın isteğiyle yeraltına inen kahraman Han Hülük, burada bir dereyi ağlayarak geçmeye çalışan kadınlar görür. Atı, ona, ağlayan kadınların dünyadayken de çok ağladıklarını ve bu derenin onların göz yaşısı olduğunu söyler. Han Hülük, daha sonra vücutları delik deşik, yara bere içinde olan insanlar görür. Atı, kendisine, bu insanların hayattayken başkalarının hayvanlarına öldüresiye bindikleri için cezalarını böyle çektiklerini söyler. Nihayet Han Hülük, ayağına diken batmış ve sürekli ağlayan bir lama görür. Atı, onun sebebinin hayattayken kitap ve dua bilmez aptal bir lama olduğu için bu şekilde cezalandırıldığını söyler.

Kahramanın cehennemde cezasını çekenleri görmesi, Sibiryaya Türk destanları içinde en ayrıntılı şekilde *Maaday Kara*'da (Naskali 33-253) tasvir edilir. Bu destanda kahraman, Han Hülük destanında olduğu gibi insanların çektikleri cezaların sebebinin atından öğrenir. Bu

durum, destanda şöyle getirilir: Dünyada pek çok insanı teptiği için bir at toynaklarının ucundan ağaca asılı vaziyette durmaktadır. Pek çok insanı boynuzladığı için kara boğanın iki boynuzuna elli pudluk⁴ dökme demirler asılmıştır. Pek çok insanı ısırduğu için köpeğin birinin ağzı demir dişli kısıkaçla bağlanmıştır. Dünyadayken kendi mallarıyla yetinmeyip başkalarının malını mülkünü çalan karı koca, önlerinde dokuz koyunun postu olduğu halde örtünmeye yetmemekte, dokuz yüz tabaklık yemek önlerinde durduğu halde azımsayarak ağlaşıp sızlanmaktadır. Bir bahadır, hayattayken atını doyurmadığından göbeğinden bağlanarak cezalandırılmış, önüne konan yemeklere el uzatamamaktadır. Dünyadayken atını sürekli kamçılaman kişi, kuru bir kütüğün üstüne konmuş eyeri sürekli kırbaçlamaktadır. Evler arasında laf taşıyan, dedikodu yapan bir kadının diline çengel asılmış vaziyette ileri geri gidip durmaktadır. Dünyada evleri dinleyen bir kişi, kulaklarından delinip ağaca asılmıştır. Bir başkası dünyada çadırları yırtarak evleri gözetlemesinin cezası olarak, gözlerini yumamaması için göz kapakları çengelli iğneyle tutturulmuştur. Yaşarken ailesinin kıymetini bilmeyip evini barkını ihmal eden bir bahadır ise iki boş çadır arasında sürekli gidip gelmektedir. Evliliklerinde birbirini görmek istemeyen karı koca da bir koyun postunu örtünmek için sürekli birbirleriyle kavga etmektedirler. Hayatında gereksiz yere birçok hayvan öldüren bahadır ise, sonsuza dek bir tavşanın izini sürme cezasına çarptırılmıştır.

Altay destanlarından *Er-Samır*'da (Dilek 33-112) yeraltı dünyası *cer-tamı* olarak adlandırılır. Er-Samır, yeraltında, yeryüzünden buraya getirilen halklar görür. Destanda Erlik biy, bıyığı memelerinden, sakalı omuzlarından aşmış ve iki gözü denize benzetilen bir varlık olarak tasvir edilir. Erlik biy'le karşılaşan Er-Samır, onu kamçısıyla döverek ağabeyi Katan-Mergen'in yerini öğrenir.

Burada dikkat çeken husus Erlik'in destan kahramanı karşısında aciz kalmasıdır. Erlik'in destan kahramanından dayak yemesi Ak Tayçı (Dilek 112-172) destanında da görülür. Bu destanda, Ak Tayçı, Erlik'in kendisini yakalamak için attığı halatla onu da yeryüzüne çeker. Ak Tayçı, Erlik'i acımasız bir şekilde döver. En sonunda Erlik, bir daha yeryüzüne kötülük göndermeyeceğine dair yemin edince Ak Tayçı onu bırakır, yeraltına geri gönderir. Maaday Kara destanında ise destan kahramanları Maaday Kara ve oğlu Kögüdey Mergen'in, Erlik'in yeryüzünde yaşayan damadı Kara Kula Kağan ile onun eşi ve aynı zamanda Erlik'in kızı olan Abram-Moos Kara Taacı ile mücadeleleri anlatılır. Abram Moos Kara Taacı'nın, Kögüdey Mergen'in evleneceği kızı yeraltına kaçırıp ihtiyar bir kadına dönüştürmesi üzerine, Kögüdey Mergen atını ters eyerleyerek yeraltına iner. Söz konusu destan kahramanı, Erlik'i kara kömüre çevirerek öldürür ve yeryüzüne çıkar.

Er Samır, Ak Tayçı ve Maaday Kara destanlarında kahraman, yeraltına indiğinde yalnızca kendine ait olanı değil, önceden yeraltına zorla kaçırılarak indirilmiş olan insanları da kurtarıp yeryüzüne çıkarır. Aynı durum Hakas destanlarından *Huban Arığ*'da da görülür. Adı geçen destanda, destanın kadın kahramanı Huban Arığ'ın babası Hara Han, yerin kırk kat altındaki kırk memeli, kırk oğullu ve kırk kızlı Hitay Arığ'ı kırk kulaçlı kementle kırk yıl çözülemeyecek şekilde bağlamıştır. Kırk yılın sonunda eşinin kendisine zamanın dolduğunu hatırlatmasıyla Hara Han yeraltına iner. Girdiği mücadelede tekrar dirilemeyecek şekilde Hitay Arığ'ı öldürür. Yeraltına hapsedilen halkı kurtarır (Davletov 1-283).

Sibirya Türk destanlarında Erlik, her ne kadar yeryüzüne kötülük saçan bir figür olarak karşımıza çıksa da, kötülük yapanları öldürdüğünde adaletli bir şekilde cezalandırması dikkat çekicidir.

Ayrıca yapılan cehennem tasvirlerinde, insanlarla birlikte hayvanların cezaya çarptırılması da bu destanlardaki ilginç özellikler arasında gösterilebilir. Cehennemde azap çekenlerin tasviri aynı zamanda orta dünyada yapılması gereken şeyleri destan dinleyicisine hatırlatır. Bu yönüyle destanların bu bölümleri ahlaki özellikler taşır.

B. Sibirya Türk Destanlarında Kahramanın Gökyüzü ve Yeraltı Ülkeleriyle İlişkisi

B1. Kahramanın Yeraltı Dünyası ve Erlik'le İlişkisi

B1.1. *Kahramanın yeryüzünde kötülük saçan Erlik'in avanesiyle mücadelesi:* Destan kahramanının yeraltı dünyasıyla mücadelesini anlatan Sibirya Türk destanlarının büyük kısmında kahraman, Erlik'in yeryüzüne kötülük saçan yakınlarıyla savaşıyor. Erlik'in söz konusu yakınları genellikle onların kızları ve damatlarıdır. Kahraman, yeryüzünde bu kötülerin üstesinden geldikten sonra yeraltına iner.

B1.2. *Erlik veya yardımcılarının kahramana ait herhangi bir şeyi kaçırmaları ve kahramanın kaçırılan şeyi geri almak için verdiği mücadele ile onları cezalandırma temeline dayanan ilişki:* Erlik veya yardımcıları genellikle destan kahramanının eşini veya evleneceği genç kızı yeraltına kaçırmaları. Kahraman kendisine ait olan şeyi geri almak ve Erlik'i cezalandırmak için yeraltına iner. Sibirya Türk destanlarında kahramanın Erlik'i cezalandırması iki farklı şekilde karşımıza çıkar. İlkinde *Er Samır* destanında (Dilek 33-112) olduğu gibi kahraman, Erlik'i dövüp bir daha yeryüzüne zarar vermeyeceğine dair yemin ettirecek cezalandırır. İkincisinde ise, *Maaday Kara* destanında (Naskali 33-253) olduğu gibi kahraman, Erlik'i öldürür.

B1.3. *Yeraltına ve yeryüzüne rahat vermeyen yöneticilere karşı Erlik'in kahramandan yardım istemesi temeline dayanan ilişki:* Kahramanın yeraltı dün-

yasıyla bu tarz ilişkisi yalnızca *Altın Sırık* adlı Şor destanında (Ergun 229-302) görülür. Adı geçen destanda yeryüzünün zalim kağanı Kağan Sulazın'a karşı yeraltından çıkan elçiler, Erlik adına destan kahramanı Altın Sırık'tan yardım isterler. Böylece yeraltı ve yeryüzünün güçleri kötülüğe ve adaletsizliğe, daha doğrusu yeryüzünde nizamın bozulmasına karşı ortak bir mücadelenin içine girerler.

B2. Kahramanın Gökyüzü Ülkesi ve Ülgen'le Olan İlişkisi

B2.1. Tanrıların Kızlarıyla Evlenme: Kahramanların, tanrıların kızlarıyla evlenmeleri olumlu ve olumsuz olmak üzere iki şekilde sonuçlanır:

B2.1.1. Olumlu Şekilde Sonuçlanan Evlilikler: Şor Destanı *Altın Sırık*'ta destan kahramanı Altın Sırık, kayınbiraderi Altın Şappa için, göğün dokuzuncu katındaki dokuz yaratıcının kızını yumurtaya dönüştürerek yeryüzüne getirir ve kayınbiraderi ile evlendirir. Yine Şor destanı *Karattı Pergen*'de (Ergun 439-452) destan kahramanı, göğün üçüncü katındaki Altın Ergek'in kızıyla evlenir.

Altay destanlarından *Altay Buuçay*'da (Dilek 200-229) Altay Buuçay'ın atı, sahibinin ölen oğlu Erkemel'i diriltmek için Yer Ana'nın tavsiyesiyle göğe çıkarak, Teñeri Kaan'ın kızı Temene-Koo'yu kaçırıp yeryüzüne indirir. Temene-Koo, Erkemel'i diriltmek tekrar göğe çıkar. Fakat babası lanetli yerde bulunduğu için kızını kabul etmez, onu yeryüzüne sürer. Yeryüzüne dönen Temene Koo, Altay Buuçay'la evlenir.

Kan Ceren Attu Kan-Altın adlı Altay destanında, kahraman Kan-Altın, Ülgen'in kızı Altın Çaçak'la evlidir. Destanda bu evliliğin nasıl gerçekleştiği anlatılmaz, fakat Altın Çaçak'ın yeryüzünde çok mutlu olduğu ifade edilir (Dilek 2007a: 345-346).

B2.1.2. Olumsuz Şekilde Sonuçlanan Evlilikler: Tuva destanlarından

Alday Buuçu'da destan kahramanının babası kutsal kitaba bakıp oğlu Han Buuday'ı göğün üçüncü katındaki Han Hurbustu'nun en küçük kızıyla evlendirmek ister. Alday-Buuçu'nun atı Çeeren-Demiçi göğe çıkar, kızı kaçırıp yeryüzüne indirir. Fakat Han-Hurbustu'nun kızı yeryüzünde ancak üç gün kalabilir, lama olmak istediğini söyleyerek göğe geri döner. *Boktu Kiriş-Bora Şeeley* adlı Tuva destanında (Ergun-Aça 2004: 289-473), Bora Şeeley ağabeyi için göğün demir ışığını çekip, üç renkli ışığın üstüyle göğün üçüncü katına ulaşır. Burada Ay Haan, Hün Haan ve Ulug Eege Haan'ın kızlarını evlendirmek için düzenledikleri yarışmalara katılır. Katıldığı bu yarışmaları kazanır, tanrıların üç kızını da alıp ağabeyi için yeryüzüne indirir. Kızlar, Bora Şeeley'i kısıkanıp ona kötülük yaptıkları için Boktu Kiriş tarafından göğün üçüncü katına tekrar geri gönderilirler. Fakat tanrılar yeryüzüne indikleri için kızlarını lanetleyip cezalandırırlar.

Gökyüzü tanrılarının yeryüzünde evlenen kızlarını lanetlemeleri tanrıların yeryüzünü algılayışlarıyla ilgilidir. Türk Şamanist anlayışına göre yeryüzü Ülgen'le birlikte Erlik'in de hâkimiyet alanıdır. Bu sebeple yeryüzüne gökten inen biri, yeryüzü Erlik'in de tesir alanı içinde olduğu için bir şekilde Erlik'le temasa geçmiş ve bir anlamda manevi olarak kirlenmiş kabul edilir.⁵ Fakat bu durum destanların tamamında genel bir özellik göstermez.

B2.2. Tanrılardan Evlat İsteme:

Şor destanlarından *Altın Sırık*'ta Altın Kağan ve eşi Altın Arık'ın çocuğu olmamaktadır. Altın Kağan, yetmiş aşılı Altın Dağ'a çıkarak altın yapraklı altın kayın ağacının altındaki masada oturan *Üş Çayan*'dan (Üç Yaratıcı) bir erkek evlat ister. Altın Kağan'ı yurduna geri gönderen *Üş Çayan*, ona hiç kimseye yenilme-yecek güçlü bir evlat bağışlar. Fakat erkek çocuk normal bir doğumla dünyaya gelmez. Çocuk, Altın Dağ'dan inerek ata otağına girer.

Altay destanlarından *Ak Biy* de (Dilek 2007b: 370-406) tanrıdan evlat isteme motifini ihtiva eden en ilginç destanlardan biridir. Destan aynı zamanda Ülgen ve Erlik'in bir araya gelip konuşmaları epizotunu tespit edebildiğimiz tek destandır. Bu destanda çocuğu olmayan Ak Biy, tanrı Üç-Kurbustan'dan çocuğu ister. Onun bu dileğini kabul eden Üç-Kurbustan, Ak-Biy'in yakında bir çocuk sahibi olacağını, fakat çocuğun er çağına gelene kadar ayağının toprağa basmaması gerektiğini söyler. Ak-Biy bir çocuk sahibi olur. Fakat çocuğun ayağı toprağa değince çocuk ölür. Ak-Biy, Üç-Kurbustan'a çıkıp durumu anlatır ve tekrar çocuk istediğini dile getirir. Üç-Kurbustan ona bir evlat daha bağışlar. Fakat çocuğun sudan, ırmaktan uzak durması gerektiğini söyler. Bu çocuk da içki için asılmaş kazandaki suya düşüp ölür. Ak-Biy tekrar Üç-Kurbustan'a çıkarak üçüncü kez çocuk ister. Üç-Kurbustan ona bir evlat daha bağışlar. Fakat çocuğun çok zor durumda kalmadıkça kendi adını ağzına almamasını ister. Aksi takdirde çocuğun öleceğini söyler. Üçüncü çocuk hayatta kalır ve birçok maceraya atılır. Yaşadığı bu maceraların sonunda Erlik tarafından canları alınan iki kardeşini kurtarmak ister. Erlik, Üç-Kurbustan'a çıkarak Altın-Koo'nun canını ister. Üç-Kurbustan, kendisinden Altın-Koo'nun canını isteyen Erlik'in kızıl saplı kamçısını alır. Karşılığında ona at ve balta verir. Baltayla atın alınma vurursa, atın daha da güçleneceğini söyler. Erlik baltayla vurduğunda atı ölür. Altın-Koo yeraltına iner. O günden sonra Erlik ve Üç-Kurbustan görüşmezler.

Tanrıların istek üzerine bağışladıkları çocuklar erkektir. Olağanüstü özellikler ve kahramanlıklar gösterirler. Mücadeleleri sırasında Ülgen'in onlara yardım etmesi, gökyüzü tanrılarının bağışladıkları çocuğu sahiplendikleri ve himayelerine aldıklarını da gösterir.

B2.3. Çocuğa Ad Adatma: Şor destanı *Karattı Pergen*'de (Ergun 439-

452) Er Kulatay, yeğenini alarak Altın Dağ'ın doruğundaki Dokuz Yaratıcı'nın yanına gider. Er Kulatay yaratıcılardan yeğenine ad adamalarını ister. Yaratıcılar da, çocuğa *Kara Bora Attu Karattı Pergen* adını koyarlar. Altın Dağ'da yaşayan Dokuz Yaratıcı, çocuğa ad verdikten sonra yedi gün sürecek bir toy düzenler. Bu toy âdeta Karattı Pergen'in kutsanması anlamını taşır. *Oğlak* (Ergun 466-475) adlı Şor destanında ise; destan kahramanına tanrının ad vereceğini, yine tanrı tarafından kahraman için yeryüzüne indirilen atı söyler. Bu amaçla at, kahramanı tanrının çocuğa ad adamak için indiği kayın ağacının yanına götürür. Kayın ağacının başında ak saçlı bir ihtiyar kılığında bekleyen Tanrı, delikanlıya Aymaıns adını verir. Bu destanda Tanrı, her ne kadar kahramana adını ve atını verse de, onu girmek istediği mücadeleden alkoymaya çalışır. Fakat kahraman, Tanrıyı dinlemeyerek düşmanlarıyla savaşa girer. Yine Şor destanlarından *Altın Sırık* destanında Tanrılar tarafından yeryüzüne indirilen Altın Sırık'ın adı yine Üç Yaradan tarafından alkış sözler söylenerek verilir. Gökyüzü tanrılarının adlarını verdikleri çocukları kutsadıkları ve himayelerine aldıkları tespit edilen destanlarda ortak özellik olarak karşımıza çıkar.

B2.4. Tanrılardan Sihirli Nesnelere Aracılığıyla Yardım Alma: Altay destanlarından *Kan Ceren Attu Kan-Altın* destanında tanrı Ülgen'in kızı Altın Çaçak'la evlenen Kan-Altın'a Ülgen, kızının çeyizi olarak ölüleri diriltiren altın kaval ile hayvanları çoğaltan gümüş kaval verir (Dilek 2007a: 346). Bu tavrıyla Ülgen, diğer destanların aksine kızının yeryüzünden bir kahramanla evliliğini onaylamış olur. Yine Altay destanlarından *Ak Tayçı* destanında (Dilek 112-172) kahramanın yeryüzündeki mücadelesinde yardımcı olması için tanrı ona atını ve giysilerini gönderir. Şor destanlarından *Altın Sırık* destanında da, Ak Tayçı destanında olduğu gibi destan kahrama-

nını göğün yedinci katından yeryüzüne indiren Üç Yaradan, bahadırın kutsal atını ve giysilerini de yeryüzüne gönderir. Saha destanlarından *Culuruyar Nurgun Bootur* destanında, kahramanın gökyüzünde yaşayan bir *udağan* (kadın şaman) olan ablası kahramana onun zor zamanlarında kullanması için zırha veya ölümcül bir kılıca dönüşebilecek bir kamçı verir. Aynı destanda, ablası kahramana güçsüz düştüğünde tekrar eski haline dönmesi için sarı renkli kutsal bir sıvı verir. Kahraman ablası aracılığıyla tanrılardan almış olduğu bu kamçı ve su sayesinde yeraltının zalim savaşçılarla girdiği mücadeleden zaferle çıkar (Ergis 62-359). Bu destanlarda tanrılar tarafından kahramana ve verilen nesnelere çeşitlilik gösterirler. Fakat kahramanlar bu nesnelere ancak zor durumda kaldıkları zaman kullanmaları için tembihlenirler.

B2.5. Dünyayı Tanzim Etme: Sibirya Türk destanlarında kahramanların kaderi tanrılar tarafından Altay destanlarında olduğu gibi *sutra*⁶ veya *sudur* adı verilen kutsal kitaplara ya da Yakut (Saha) destanlarında olduğu gibi taşlara yazılmıştır. Altay destanlarında kahraman, sudurlar vasıtasıyla geleceği öğrenebildiği halde, Yakut destanlarında kahraman kader tanrısı Cılga Toyon tarafından yazılmış kader taşlarını görürse de orada yazılanları okuyamaz. Fakat kaderleri tanrılar tarafından kendilerine bildirilir. Nereye, kim tarafından yazılmış olursa olsun, kahramanların kaderlerindeki iki önemli husus destanlarda önemle vurgulanır. Bunlardan birincisi yapacakları evlilik, ikincisi düşmanlarıyla yapacakları savaşlardır. Kaderinde yazılı bu savaşların bir kısmında kahraman, dünyayı tanzimle görevlendirilir. Kahramanların yeryüzünde tanrı nizamını sağlamaları motifi, Altay destanlarından *Ak Tayçı* ve Şor destanlarından *Altın Sırık*'ta belirgin olarak işlenir. *Ak Tayçı* destanında yeraltı hanlarından Temir Kaan, yeryüzündeki düzeni bozunca

destan kahramanı *Ak Tayçı*, dünyada tanrısal düzeni sağlamak için atıyla yeraltına iner. *Erlık*'in yarattığı sekiz dallı demir kavağı başından tutup yakar, kutsal kavağa ekler, demir kavağı ise iyice sıvazlayarak yarılan yerinden düzeltir. Temir Kaan'ın sert kemiği sakız gibi eriyerek demir kavağa gübre olur. Temir Kaan'ın oğlu Otuz Başlı Ok Yılan'ı ise yerin en karanlık bölgesine gönderir. Böylece tanrısal düzenini dünyada tekrar tesis etmiş olur.

Ak Tayçı'nın dünyadaki tanrısal düzeni tekrar tesis etmek için mitolojik varlıklarla giriştiği bu mücadele olduğu gibi, *Altın Sırık* destanında kahramanın yeryüzünde zulüm ve haksızlık yapan, yalnızca yeryüzünün değil, yeraltının da düzenini bozan Kağan Sulazın'a karşı verdiği mücadele de anlatılır. *Altın Sırık*, Kağan Sulazın'ı öldürünce yeryüzü ve yeraltı tekrar düzene girmiş olur. Benzer durum Şor destanlarından *Kılın Argo Peçelig Kan Mergen* destanında da görülür. Bu destanda da, destan kahramanı Kağan Mergen, yeryüzünü ve yeraltını haraca bağlayan Kara-Mükü ile savaşarak onu öldürür. Kara Mükü'nün yeraltı ve yerüstünden topladığı haracı tekrar sahiplerine dağıtır (Ergun 326-385).

Saha destanlarından *Culuruyar Nurgun Bootur* destanında destanın kahramanı Nurgun Bootur, yukarıdaki tanrılar tarafından yeryüzünde yaşayan iyi ruhlu insanların yalvarıp yakarmalarının karşılığı olarak orta dünyaya indirilir. Kahramanın indirilme amacı yeraltındaki kötü ruhlardan ve onların şerlerinden orta dünyayı ve burada yaşayanları kurtarmaktır. Bunun için kahraman, nizam koyma amacıyla tanrılar tarafından görevlendirilir. O, yeraltının hâkimi olan Arsan Doulay başta olmak üzere, yeraltının kötü ruhlarıyla hem yeraltında hem de yeryüzünde mücadele eder, onları yenerek orta dünyayı tanrıların istediği nizama kavuşturur. (Ergis 62-359)

SONUÇ

Sibirya Türk destanlarında kahramanın yeraltı ve gökyüzü dünyalarıyla ilişkisi genellikle bireysel olarak görünse bile sonuçları ve kahramanın kazandığı zafer bakımından bazen toplumsal yönler de içerir. *Kahramanın olağan dünyadan doğaüstü tuhaflıkların bölgesine yaptığı yolculuk ve buradaki güçlere karşı kazandığı kesin zaferi, kahramanın benzerleri üzerinde üstünlük sağlayan bir güçle geri dönmesini sağlar.* (Campbell 41-42) Böylelikle, kahramanın yolculuğunun sonuçları, bireysel olarak onu toplum içinde sıradan olmaktan çıkarır. Kahramanı sıradan olmaktan çıkaran bir diğer özelliği ise, yeryüzünde verdiği mücadelenin ve bilhassa yeraltı dünyasına karşı kazandığı zaferin toplumun ya da genel anlamıyla insanlığın huzurunu sağlamaya yönelik olmasıdır. Bütün bu özellikleri ile destan kahramanı, üç âlemde de birbirinden farklı düzey ve kategorilerde de olsa varlığını tescil etmiştir ve söz sahibidir.

NOTLAR

¹ Yakutların inancına göre yeraltında 27, yeryüzünde 33, gökyüzünde ise 39 kabile yaşamaktadır. Dolayısıyla her üç dünyada yaşayan toplam kabile sayısı 99'dur.

² Culumuyar Nurgun Bootur destanında ateş denizi üç yerinden boğumlu, yedi yerinden girdaplı olarak tasvir edilir. Bu ateş denizinin ortasından buzdan bir tepe, göğün dokuzuncu katına yükselir. Bu buz dağının zirvesi, düşenin kalkmadığı, gidenin gelemediği korkunç bir yerdir.

³ Siegi çağıl aartih, terimindeki kelimelerin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları şu şekildedir: *si-egi*: halat, *çağıl*: benekli, pürüzlü, *aarth*: geçit. Bu ifadeyle yeraltına inen geçidin halat kadar dar ve geçiş için engelli olduğu vurgulanmaya çalışılmıştır.

⁴ Pud: Rusçada on altı kilograma tekabül eden bir ölçü birimidir.

⁵ Yeryüzünün yaratılışıyla ilgili Altay mitlerinde yeryüzünü Ülgen ve Erlik'in birlikte yarattığı anlatılır. Buna göre; Ülgen düz yerleri, at, koyun gibi turnaklı hayvanları, yuva yapan kuşları, canlıların yiyebildiği bitkileri, doruk ve melez ağaçlarını ... yarattığı halde, Erlik, bataklık ve tepelik yerleri, inek ve keçiyi, yeraltındaki yuvalarda yaşayan hayvanları, böcekleri, kavak ve köknar... gibi ağaçları yaratmıştır. (Geniş bilgi için bk. V.A. Muytuyeva

ve M.P. Çoçkina, Altay Cañ, Gorno-Altaysk, 1996, s. 6-11)

⁶ Sutra: Hintçe sutra, Uygur Türkçesinde sudur olarak geçmektedir. Bu eserler Buda'nın veya diğer burkanların vaazlarını içine alan, Burkancılıkla ilgili inanışları, Burkancılığın esaslarını, inanç ve amellerini ihtiva eden eserlerdir. Sutra veya sudurlar Güney Sibirya Türk destanlarında kahramanların geleceğinden haber veren, alnyazılarının yazılı olduğu kitaplar olarak karşımıza çıkar ve "sudur biçig" veya "oygor biçig" adıyla da geçerler.

KAYNAKÇA

Arıkoğlu, Ekrem. *Hakas Destanları 1*. Ankara: TDK Yayınları, 2007.

Arıkoğlu, Ekrem ve Buyan Borbaanay. *Tıva Destanları*. Ankara: TDK Yayınları, 2007.

Bekki, Selahattin. *Maaday-Kara Destanı*. Elazığ: Manas Yayıncılık, 2007.

Campbell, Joseph. *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu* (çev: Sabri Gürses). İstanbul: Kabcacı Yayınları, 2000.

Muytuyeva, V. A. ve M. P. Çoçkina. *Altay Cañ*. Gorno Altaysk, 1996.

Davletov, B. Timur. *Huban Arığ Hakas Türklerinin Kahramanlık Destanı*. Ankara: Türksoy Yayınları, 2006.

—. *Han Mirgen Hakas Türklerinin Alplık Destanı*. Ankara: Türksoy Yayınları, 2008.

Dilek, İbrahim (2002), *Altay Destanları 1*. Ankara: TDK Yayınları.

—. *Altay Destanları 2*. Ankara: TDK Yayınları, 2007.

—. *Altay Destanları 3*. Ankara: TDK Yayınları, 2007.

Ergis, G.U. *Culumuyar Nurgun Bootur*. Yakutskay, 1947.

Ergun, Metin. *Şor Kahramanlık Destanları*. Ankara: Akçağ Yayınevi, 2006.

Ergun, Metin ve Mehmet Aça. *Tıva Kahramanlık Destanları*. 1. c., Ankara: Akçağ Yayınları, 2004.

—. *Tıva Kahramanlık Destanları*. 2. c. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.

İlgin, Ali. *Hakas Destanları 2*. Ankara: TDK Yayınları, 2008.

Karatayev, V.O. *Yakutskiy Geroičeskiy Epos -Modun Er Sogotoh-*. Novosibirsk. 1996.

Naskali, Emine Gürsoy. *Maaday-Kara*. İstanbul: YKY Yayınları, 1999.

Özkan, Fatma. *Altın Arığ Destanı*. Ankara: Bilig Yayınları, 1997.

Şahin, Erdal. *Hakas Destanı Altın Çüs*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2007.